

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ІМ. О. О. ПОТЕВНІ

На правах рукопису

КАЗИМИРОВА Ірина Андріївна

СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА І ПАРАДИГМАТИЧНІ ВІДНОШЕННЯ
ДІЄСЛІВНО-ІНФІНІТИВНИХ СПОЛУЧЕНЬ У СУЧАСНІЙ
РОСІЙСЬКІЙ МОВІ

Спеціальність 10.02.01 - російська мова

Автореферат
дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата філологічних наук

Київ - 1993

Роботу виконано у відділі російської мови
Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні

Науковий керівник - доктор філологічних наук
В. М. Брицин

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук
професор О. С. Снітко

кандидат філологічних наук
старший науковий співробітник
Н. П. Шумарова

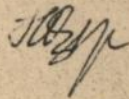
Провідна установа - Вінницький державний
педагогічний інститут

Захист відбудеться 21 квітня 1993 року о 10 год. на
засіданні спеціалізованої ради Д 016.28.01 для захисту ди-
сертация на здобуття вченого ступеня доктора філологічних
наук при Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН України
(252001. Київ-1, вул. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту
мовознавства ім. О. О. Потебні АН України.

Автореферат розіслано 5 березня 1993 р.

Учений секретар
спеціалізованої ради
доктор філологічних наук
професор

Н. Г. Озерова

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

ЛНБ України ім. В. Стефаника

00825929 (Z)

Актуальність дослідження. Звертання до граматичної природи окремих частин мови викликане передусім прагненням осмислити синтаксичний механізм мови, з'ясувати характер взаємодії лексики і граматики в синтагмі. Увага до дієслівно-інфінітивного сполучення обумовлена особливостями інфінітивного компонента, що входить до них як залежний член. Своєрідність інфінітива - етимологічно відіменної форми, що має синкретичне дієслівно-іменне значення, - визначає його специфічне функціонування в мові та мовленні.

Лінгвістична теорія про синтаксичну природу придієслівного інфінітива ґрунтується на висунутому О. О. Шахматовим критерію - ступені втрати стрижневим компонентом дієслівно-інфінітивного сполучення його основного значення¹. Проте широкий діапазон чинників, що застосовуються дослідниками для визначення ступеня семантичної самостійності стрижневого дієслова, не дозволяє однозначно інтерпретувати синтаксичні функції інфінітива в подібних сполученнях. Численні лінгвістичні праці, присвячені вивченню цього питання (О. І. Гвоздев, С. Я. Гехтляр, О. М. Гоголева, Г. Н. Груднева, О. П. Єрмакова, Г. О. Золотова, П. А. Лекант, О. І. Мойсєєв, І. П. Распопов та ін.), переконливо доводять необхідність поєднання формально-синтаксичних аспектів характеристики дієслівно-інфінітивних сполучень із семантико-синтаксичними. В аналізованих сполученнях лексичне значення зосереджується переважно в інфінітиві, що є формально залежним від опорного дієслова, яке може характеризуватися різними ступенями десемантизації (пор.: став працювати - відмовився працювати). Саме потреба в системному і послідовному дослідженні семантичних процесів, що відбуваються при взаємодії стрижневого і залежного компонентів у дієслівно-інфінітивній синтагмі, а також у з'ясуванні впливу полісемії базового дієслова на синтаксему організації інфінітива визначає актуальність дисертаційної теми.

Мета дослідження - комплексний аналіз структури, семантики і парадигматичних зв'язків дієслівно-інфінітивних сполучень у сучасній російській мові.

Основна увага спрямована на вирішення таких завдань:

1. Здійснити повну вибірку дієслівних лексем, які здатні

---

1. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. - Л. . 1941. - С. 182.

підпорядковувати інфінитив, і уточнити семантичні основи їх класифікацій.

2. Виявити сукупність синтагматичних зв'язків стрижневого дієслова дієслівно-інфінитивного сполучення в поєднанні з предикатними актантами в межах одного парадигматичного угруповання;

3. Проаналізувати вплив семантичних процесів у смисловій структурі базового компонента дієслівно-інфінитивного сполучення на його синтагматичні властивості;

4. Дослідити парадигматичні співвідношення синонімічних і несинонімічних утворень у складі синтагматичних моделей дієслівно-інфінитивного сполучення.

Об'єктом дослідження є дієслівно-інфінитивне сполучення сучасної російської мови, розглянуте з точки зору його семантичної структури і парадигматики.

Аналізу піддано 919 дієслівних лексем, здатних приєднувати інфінитив.

Джерелом мовного матеріалу слугували дані Словника російської мови в 4-х т. за ред. А. П. Євгенєвої, Словника російської літературної мови в 17-ти т. та виданих томів 20-ти т. Словника російської літературної мови. Вибірki здійснювалися також із текстів художньої та публіцистичної літератури, науково-популярних та періодичних видань останніх років. Фактичний матеріал становить близько 5000 фіксацій дієслівно-інфінитивних сполучень.

Наукова новизна дисертації визначається багатоаспектним підходом до аналізу об'єкта дослідження. У роботі подано комплексний опис синтагматичних властивостей дієслівно-інфінитивного сполучення, показано вплив семантичних процесів, що відбуваються в його смисловій структурі, на організацію синтаксемного значення залежного інфінитива. Досліджено парадигматичні відношення синонімічних і несинонімічних утворень у складі синтагматичних моделей аналізованих сполучень. Установлено найбільш повний з існуючих список дієслів, що здатні приєднувати залежний від них інфінитив.

Теоретичне і практичне значення роботи.

У теоретичному плані дослідження, в якому розвивається та поглиблюється наявні відомості про роль семантичного фактора в організації дієслівно-інфінитивного сполучення, знаходиться в руслі праць, що досліджують загальні питання синтаксичної семан-

тики. Одержані результати можуть бути використані для подальшої розробки проблем синтаксичної синонімії, синтаксичного репертуара сучасної російської мови, а також при розв'язанні питань валентності і сполучуваності слова та окремих груп слів.

Дисертація містить нові факти, необхідні для укладання словників сполучуваності, вона може знайти застосування у вузівській практиці при вивченні синтаксису словосполучення та речення, у розробці навчальних посібників, при читанні спецкурсів із проблем граматичної синонімії.

Методи дослідження. Основним лінгвістичним методом, застосованим у дисертації, є описовий. У роботі широко використовувалися також інші методи і прийоми дослідження. Зокрема, метод компонентного аналізу дозволив виділити в семантичній структурі ЛСВ окремі семи і визначити їх зв'язок із синтагматичними характеристиками. При вивченні парадигм сполучуваності застосовувався принцип синтаксичних трансформацій. Синонімічні відношення між досліджуваними конструкціями встановлювалися з урахуванням основних здобутків функціонального підходу до вивчення мовних явищ.

Обраний аспект дослідження дозволяє винести на захист такі положення:

1. В організації дієслівно-інфінітивної сполучуваності визначальними факторами є семантичні процеси, що відбуваються на рівні смислової структури базової дієслівної лексеми. Вплив цих процесів на характер синтаксичної ролі залежного інфінітива виявляється в тому, що різні ЛСВ полісемантичного слова приєднують інфінітиви з неоднаковим синтаксемним значенням; ускладнення смислової структури стрижневого дієслова, як правило, призводить до обмеження його синтагматичних потенцій.

2. Синтаксемне значення залежного компонента дієслівно-інфінітивного сполучення прогнозується не лише семантиков підпорядковуючого дієслова, але і семантиков залежного інфінітива.

3. Системність мовних зв'язків на синтаксичному рівні виявляється в існуванні парадигматичних відношень синонімії, співвіднесеності, омонімії у межах синтагматичних моделей, які виділяються з урахуванням варіативності трансформацій дієслівно-інфінітивного сполучення.

Апробація дисертації. Матеріали виконаного дослідження обговорювалися на республіканських конференціях молодих учених

(Київ. 1989 р., 1991 р.), на засіданнях відділу російської мови Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН України (Київ, 1992 р.), на звітних конференціях кафедр Кам'янець-Подільського держпедінституту (1989 - 1992 рр.). Різноманітні аспекти досліджуваної проблеми відображено в 5 опублікованих наукових працях.

Структура і зміст роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури і двох додатків: словника дієслів, здатних приєднувати інфінітив, та таблиць, які ілюструють вплив на синтаксемне значення залежного компонента дієслівно-інфінітивного сполучення полісемії опорного дієслова.

У вступі обґрунтовується актуальність дослідження, його новизна, теоретичне та практичне значення, формулюється мета та конкретні завдання роботи, визначаються методи та джерела фактичного матеріалу, подано основні положення, що виносяться на захист.

Перший розділ дисертації "Структурно-семантична характеристика дієслівно-інфінітивних сполучень із самостійними синтаксемними функціями компонентів" присвячено розгляду проблем взаємозв'язку семантики і граматичних властивостей компонентів дієслівно-інфінітивних конструкцій та співвідносних з ними синонімічних і несинонімічних утворень.

Розділ містить обґрунтування важливості вивчення парадигматичних відношень у поєднанні з аналізом синтагматичних зв'язків між словами. Такий підхід, пов'язаний з детальним описом місця дієслівно-інфінітивних сполучень серед різнотипних співвідносних конструкцій і визначенням ролі семантичних чинників, обумовлений загальновідомими труднощами в кваліфікації семантико-синтаксичних функцій інфінітива.

Як засвідчує аналіз, найбільш загальним фактором, що визначає синтаксемну роль залежного інфінітива, є рівень повнозначності опорного дієслова.

Серед дієслівно-інфінітивних сполучень, представлених у сучасній російській мові, спостерігаються дві різко протиставлені групи. Для однієї з них характерна відсутність синтаксемної самостійності інфінітива і максимально виражена несамостійність стрижневого дієслова, яке фактично виконує функції аналітичної морфеми. Зокрема, опорне дієслово може надавати синтагмі модальної, модально-часової чи видової характеризованості. Для другої

групи, де вичленовуються самостійні синтаксемні функції інфінітива, характерною є самостійність лексичного значення опорного дієслова. Інфінітив у таких сполученнях виступає прислівним поширивачем з обставинним значенням.

Виділення різновидів синтаксичних функцій інфінітива є першим етапом класифікації. Як засвідчує мовний матеріал, у сучасній російській мові фіксується немало перехідних явищ, які й становлять найбільшу складність у своїй кваліфікації. Це змушує вдаватися до більш детального аналізу ролі інфінітива в реалізації семантики опорного дієслова. Подібна класифікація базується на поданні семантичної структури лексеми як сукупності сем, серед яких розрізняються домінуючі та периферійні. Заміщення інфінітивом периферійної семи призводить до набуття дієслівно-інфінітивним сполученням ознак вільних конструкцій (пришел помогать, ехал попросаться). Зв'язок між компонентами аналізованих сполучень посилюється у випадку заміщення залежним інфінітивом домінуючої семи в смисловій структурі опорного дієслова (собрался работать, мог прийти); такі сполучення наближаються до складених присудків.

Для визначення синтаксемої ролі інфінітива в рамках одного оточення залучаються зіставлення дієслівно-інфінітивних конструкцій з відповідними дієслівно-іменними, а також із складними реченнями, оскільки на семантичному рівні всі ці одиниці характеризуються як конструкції з предикатними актантами. Крім дієслівно-інфінітивних сполучень ("Д-Інф": пришел беседовать), у поле семантико-синтаксичного аналізу потрапляють п'ять можливих варіантів, співвіднесених з ними: 1) конструкції з віддієслівним іменником ("Д-ВДІ"): пришел для беседы; 2) конструкції з підряднов частинов, приєднуванов сполучником чтоб та співвідносним словом (у різних відмінкових формах, із приєднанником чи без нього) в основній частині речення ("Д-ПК те чтоб"): пришел для того, чтобы побеседовать; 3) конструкції з підряднов частинов, що приєднується за допомогою сполучника чтоб без співвідносного слова у головній частині речення ("Д-ПК чтоб"): пришел, чтобы побеседовать; 4) конструкції з підрядним реченням, яке приєднується за допомогою сполучника что, та співвідносним словом у головному реченні ("Д-ПК те что"): мечтал о том, что встретит; 5) конструкції з підрядним реченням, приєднуваним сполучником что, без співвідносного слова у головному реченні:

(“Д-ПК що”): мечтал, що зустріт.

У межах трансформацій залежних частин описуваних рядів конструкцій можуть виникати відношення синонімії, семантичної співвіднесеності, омонімії тощо. У сукупності вклучених до синонімічного ряду одиниць дієслівно-інфінітивне сполучення вважаємо базовим для певних синтагматичних моделей (СМ), які виділяються відповідно до типів варіювання конструкцій, співвіднесених з аналізованим сполученням.

Найбільшу самостійність інфінітивів демонструє, виступавчи в реченні обставинним поширивачем. Названу функцію організують у дієслівно-інфінітивному сполученні слова певних семантичних груп, а саме: дієслова, що позначають рух, переміщення в просторі (идти, отправиться, поехать та ін.); дієслова, що казують переміщення об'єкта (вести, возить, послать та ін.); дієслова передачі та конкретної адресованої дії (дать, передать, вручить та ін.), а також деякі дієслова, які містять у смисловій структурі сему мовлення і приєднують об'єктний інфінітив (позвать, пригласить, сказать та ін.).

У становленні обставинної функції залежного інфінітива важливу роль відіграє наявність чи відсутність директивної визначеності дії, що передається базовим лексемом дієслівно-інфінітивного сполучення. Виразна цільова функція властива інфінітиву лише при експліцитно вираженій у реченні директивній синтаксемі: Деревя! К вам иду! Спаситсь от рева рыночного (М. Цветаєва). При відсутності в реченні директивних синтаксем інфінітив може мати або цільове, або директивне значення, ускладнене деліберативним відтінком. Перш з названих синтаксичних функцій фіксується при дієсловах, в смислову структуру яких входить сема директивної визначеності. Зокрема, така сема виділяється в складі дієслів, що позначають рух (дію) конкретного спрямування (пришел, принес, привез і т. ін.): Я приду (зачем?) говорить с твоим отцом (В. Шукшин). Слова із значенням руху (дії), що не містять семи конкретного спрямування, виконують у реченні функцію директивної синтаксеми: А я иду (куда?) владеть чудесным садом, Где шелест трав и восклицанья муз (Г. Ахматова). У наведеному реченні кінцеве спрямування дії є невизначеним.

Як свідчить проаналізований матеріал, інфінітив у першу чергу конкретизує в стрижневих компонентах дієслівно-інфінітивного сполучення позиції периферійних сем директивності і лише при їх

наявності (у слові чи реченні) набуває ознак цільової синтаксеми.

Найбільш розповсюдженою синтаксемою функцією інфінітива є деліберативна, яка в свою чергу членується на ряд різновидів, що визначаються семантичними властивостями стрижневого дієслова, і часто експлікується парадигматичними взаємовідношеннями дієслівно-інфінітивних сполучень з іншими сполученнями.

Деліберативна функція властива інфінітивам при дієсловах певних семантичних груп. Необхідною умовою вживання дієслова в групу лексем, що формують у складі дієслівно-інфінітивного сполучення деліберативні відношення, є наявність у його семантичній структурі однієї чи кількох модальних сем із значенням бажання, інтенції до дії, спонукання і таке інше. Стрижневий компонент у таких сполученнях є типізованою інформаційною лексемою, яка містить у лексичному значенні сему "інформація", а позицію залежного компонента займає виразник інформації, що розкриває або "суть", або "тему" інформації¹.

До числа лексем, що приєднують інфінітив у деліберативній функції, належать дієслова таких семантичних різновидів: бажання (хотеть, желать, жаждать та ін.); інтенціональні (намериться, настроиться, планировать та ін.); інструментальні (готовиться, приготовиться, изготовиться та ін.); психічного відношення (любить, ненавидеть, боятся та ін.); набуття-втрати навичок і звичок (учиться, привыкнуть, приворочиться та ін.). Деліберативна функція характеризує інфінітив також при дієсловах, що приєднують об'єктний інфінітив (велеть, разрешить, помочь та ін.).

Оскільки синтаксичні властивості залежного інфінітива визначаються семантикою опорних дієслів, то у випадку багатозначності останніх актуальним є аналіз синтагматичних властивостей окремих ЛСВ. Це дозволяє встановити взаємозалежність між ЛСВ і змінами СМ. Наприклад, дієслово хотеть приєднує інфінітив у функції деліберата в таких значеннях: 1) "відчувати бажання, охоту, мати потребу, необхідність у чому-небудь"; 2) "мати намір (зробити що-небудь)". У першому з наведених значень виділяється домінуюча сема бажання і коментуюча периферійна сема змісту бажання. Реалізуючи це значення, дієслово хотеть приєднує, крім інфінітива, віддієслівний іменник та підрядну частину із сполучником

1. Ломтев Т. П. Общее и русское языкознание. - М. 1976. - С. 220.

щоб (СМ - "Д - Інф" // ВДІ // ПК щоб"). У сполученні з інфінітивом дієслово потрапляє під значний вплив його семантики, що виявляється у коливанні ступеня активності у стрижневому дієслові в залежності від значення інфінітива. Найбільша активність спостерігається в тих випадках, коли інфінітив позначає дів, найменша - коли він має процесуальне значення або ж позначає прояв, абстрагований від часової осі. Пор.:

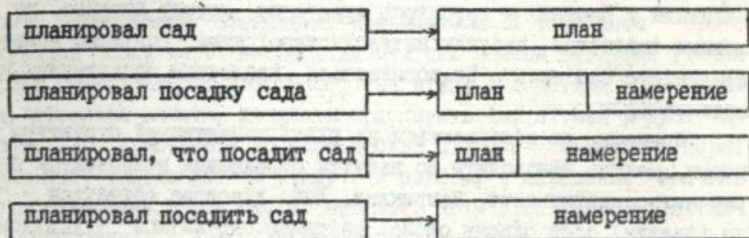
- (1) Я хочу бежать в школу;
- (2) Я хочу бегать в школу;
- (3) Я хочу радоваться;
- (4) Я хочу жить спокійно;
- (5) Я хочу быть щасливим.

Наведені приклади розташовано в міру послаблення семи активності прояву, позначеного інфінітивом, який відповідно має семантику моторно-визначеної(1) та моторно-невизначеної(2) дії, стану(3), буттєвої чи якісної ознаки суб'єкта(4,5).

У значенні "мати намір (робити що-небудь)" дієслово хотеть втрачає властивість позначати абстрактне неконкретизоване бажання внаслідок актуалізації у його семантичній структурі семи прагнення до реалізації названої у реченні ситуації. В цьому випадку інфінітив визначається як зв'язана деліберативна синтаксема, близька за значенням до частини складеного присудка: - Я хочу обратитися в посольство, - сказал Илья холодно (Н. Бондарев). Таким сполученням властива безваріантна СМ "Д - Інф". Кінцевим етапом десемантизації вказаного дієслова є набуття ним властивості позначати можливість здійснення якої-небудь дії. При цьому воно виконує роль аналітичної частки-морфеми, що позначає граничну фазу стабільності, яка передує початку дії: Изва завалиться хочет, того и гляди убьет кого (Л. Толстой). Інфінітив у подібних конструкціях є частиною складеного присудка (СМ "Д - Інф").

Дослідження синтагматичних властивостей різних ЛСВ одного полісемантичного слова уточнює межі синонімічних зв'язків між трансформаціями дієслівно-інфінітивних сполучень. Так, порівняння конструкцій зі стрижневим дієсловом планировать демонструє розвиток значення цього дієслова від основного ("складати план будь-яких заходів, розвитку чого-небудь") до похідного ("мати намір зробити що-небудь"). Сполучення з віддієслівними іменниками та підрядними частинами тяжіють до основного значення дієслова, тому не є синонімічними дієслівно-інфінітивній конструкції,

в якій виявляється інтенціональне значення стрижневого компонента. У сполученні планировал сад реалізується основне значення опорного дієслова з актуалізованою семою планування. Конструкції планировал посадку сада та планировал, что посадит сад демонструють послаблення семи планування та актуалізацію семи наміру - до домінуючої ролі останньої в конструкції планировал посадить сад:

На склад ряду, синонімічного дієслівно-інфінітивному сполученню, впливає також неоднорідність категоріальної семантики інфінітива. Наприклад, дієслово готовиться поєднується з інфінітивом у значенні "здійснювати підготовку до чого-небудь, мати намір щось робити". Наявність у семантичній структурі вказаного дієслова семи "свідома вольова діяльність суб'єкта" визначає його широкі синтагматичні можливості. Будучи стрижневим компонентом дієслівно-інфінітивного сполучення, дієслово готовиться здатне приєднувати інфінітиви зі значенням конкретної дії: Спортсмени готовились бежать; Водолаз готовиться спуститися на дно; Я готовлюсь ужитись і таке інше. Однак якщо значення інфінітива не містить семантичних ознак вольової діяльності, подібна сполучуваність неможлива. Пор.: Ми готовились гуляти і * Ми готовились заблудитися; Я готовлюсь ужитись і * Я готовлюсь дихати.

Ці сполучення, неживані на рівні моделі, можуть бути реалізовані в мовленні в умовах певного контексту. При цьому відбуваються зміни в семантиці компонентів конструкції. Семантичні зрушення можуть спостерігатися як у стрижневому, так і в залежному компонентах дієслівно-інфінітивного сполучення. Наприклад, у реченні Ми уже готовились заблудитися, потому что не ориентировались в пространстве в стрижневому дієслові послаблюється сема наміру та посилюється сема ментальності, тобто психічно-мисленнєвої діяльності. Таким чином, зміст наведеного речення може зводитись

до такого: Мы мысленно были готовы к тому, что заблудимся, ожидали этого. Напряг змін очевидний: семантика залежного інфінітива детермінує переосмислення семантичної структури дієслова готовиться.

Діапазон сполучуваності аналізованого дієслова може розширятись і за рахунок розщеплення семантики залежного інфінітива. Відзначене нами як невживане, сполучення готовились дихати є нормативним у реченні Я готовились дихати по методу Бутейко, де залежний інфінітив набуває актуалізованої семи "свідома вольова діяльність суб'єкта". Це досягається введенням обставинних конкретизаторів.

Процеси, що відбуваються на рівні семантичної структури лексеми, можуть призводити до набуття стрижневим компонентом певних рис автосемантичності. Наприклад, ЛСВ дієслова обещаться - "дати (давати) одне одному слово, обітницю одружитися" - усвідомлюється як результат синтагматичної конденсації (термін О.О. Тараненка) дієслівно-інфінітивного сполучення: Любили мы друг друга, обещались, и разлучили нас люди недобрые (А.Чехов) - обещались жениться.

Другий розділ "Інфінітив у присудкових сполученнях" присвячено аналізу дієслівно-інфінітивних конструкцій, у яких залежний компонент виступає частиною простого чи складеного дієслівного присудка. У подібних сполученнях спостерігається семантичне панування інфінітивного члена при його формальній залежності від базового дієслова.

Функція компонента простого аналітичного присудка властива інфінітивам при ЛСВ дієслова быть, який вживається в формах майбутнього часу для утворення майбутнього часу дійсного способу. При цьому сема існування, що виділяється в основному ЛСВ - "знаходиться, бути присутнім де-небудь", - стає неактуальною, і на перший план виходить допоміжна сема модально-часової характеристики існування. Залежному інфінітиву відводиться роль семантичного конкретизатора цього існування: - Каяться не буду! - тихо проревел профессор (В.Дудинцев).

У ролі компонента складеного присудка інфінітив виступає при дієсловах: а) еволютивних (начать, продолжить, кончить та ін.); б) можливості (мочь, уметь, сметь та ін.); в) пробаційних (пытаться, норовить, стремиться та ін.); г) дефінітивних (решиться, осмелиться, рискнуть та ін.); д) психічного стану і пове-

ділки (ленитися, медлитъ, подождать та ін.); е) десемантизованих з основними значеннями бажання і мовлення (изволить, отказать та ін.); ж) що приєднують об'єктний інфінітив (дать, разрешить та ін.).

Дієслівно-інфінітивні сполучення, що утворюють складений присудок, протиставлені за характером синтагматичної моделі. СМ "Д - Інф//ВДІ" властива більшості еволютивних дієслів. Йдеться про дієслова, наприклад, начать, начинать, кончить, кончать, приступить, приступать, приняться, приниматься і таке інше. Проте врахування семантичної неоднорідності цих лексем дозволяє уточнити їхні синтагматичні властивості на рівні конкретних ЛСВ. Наприклад, дієслова начать, начинать приєднують інфінітиви у двох значеннях: 1) "приступити до якої-небудь дії", 2) "виявити перші ознаки якої-небудь дії чи стану". У першому з наведених значень вказані дієслова мають СМ, що включає, крім дієслівно-інфінітивної, конструкції з ВДІ: Той же тропой вернулись они к железной дороге и мимо станции начали спускаться в долину (А. Приставкин) - начали спуск. Необхідною умовою подібної сполучуваності є належність інфінітива до розряду слів, що позначають дію. У іншому значенні дієслова начать, начинать, організуючи сполучуваність по безваріантній СМ "Д - Інф", приєднують переважно інфінітиви з семантикою процесуальності: Тут маки начали постепенно редеть, уступая место другим цветам (З. Биков).

Невелика група дієслів (решиться, решаться, осмелиться, осмеливаться і таке інше) організує сполучуваність по тричленній СМ "Д - Інф//ВДІ//ПК те що". Проте основна частина лексем, що формують складений присудок, має безваріантну СМ "Д - Інф".

У ряді випадків до функціонування лексеми в ролі складника присудка призводить процес граматикалізації первинно повнозначного дієслова. Подібна граматикалізація може бути кількох ступенів. Так, дієслово пойти в основному значенні - "прямувати куди-небудь з якою-небудь метою" - має пропозитивну семантику. ЛСВ цього дієслова "розпочати яку-небудь діяльність, вступити куди-небудь. стати ким-небудь" демонструє послаблення в його смисловій структурі семи переміщення та актуалізацій семи початку дії: Еще мальчонкой, двенадцати лет, пошел воровать (М. Щеглов). Процес десемантизації завершується в дієслівно-інфінітивних сполученнях із фазовим значенням стрижневого дієслова - "почати. братися робити що-небудь": И дней разнообразных вереница Пошла кружить, мелькая

предо мной (К. Ваншенкін).

Третій розділ "Про взаємодії семантичних і граматичних категорій в структурі дієслівно-інфінітивного сполучення" присвячено дослідженню семантико-граматичних характеристик суб'єкта в реченнях із дієслівно-інфінітивними сполученнями, а також проблемі функціонування категорії виду в аналізованих сполученнях.

Різноманітні аспекти взаємодії лексичного і граматичного значення, представлені в працях Л. В. Щерби, В. В. Виноградова, В. М. Ярцевої, В. Г. Адмоні, Т. В. Булигіної, Н. Ю. Шведової, Г. О. Золотової, О. В. Бондарка, Н. Д. Арутюнаної та інших лінгвістів, виявляються на різних рівнях мови. Характер взаємодії семантики і граматички в структурі дієслівно-інфінітивних сполучень визначається передусім лексико-граматичним статусом стрижневих дієслів, що позначають дії або стан граматичного суб'єкта, який у першому випадку має значення агента - активного живого виконавця дії, а в другому - експерієнсіва - носія певного фізіологічного стану (терміни В. В. Богданова).

Репрезентантами граматичного суб'єкта в реченнях із дієслівно-інфінітивними сполученнями, поряд з носіями довільної цілеспрямованої дії, вираженими іменами зі значенням особи (антропонімами) або особовими займенниками, можуть виступати також абстрактні імена або імена зі значенням конкретного предмета, які набувають семантики елемента - активного неживого (звичайно природного, стихійного) виконавця дії (термін В. В. Богданова).

Аналіз речень, що містять дієслівно-інфінітивні сполучення, виявляє зв'язок між способами вираження граматичного суб'єкта і семантичною структурою стрижневого та залежного компонентів цих сполучень. Позиція граматичного суб'єкта переважно заповнюється агентивом, оскільки семантична структура базових компонентів містить семи, орієнтовані на свідому, вольову діяльність людини: Трое парней ринулись распрягать коня (В. Астаф'єв); Я за ужином зеваю, забываю есть и пить, Ты поверишь, забываю даже брови подводити (Г. Ахматова). Використання дієслів, здатних приєднувати інфінітив, у конструкціях із суб'єктами мимовільної каузації свідчить про їхнє метафоричне чи оказіональне вживання: Лепестки огня появились. А мгновение погода стали бить по ним прицельно капли крупные дождя (С. Вікулов); Внезапно Саша ощутил, что тренированное, гибкое тело отказалось повиноваться ему (А. Рибakov).

Вказані особливості конструкцій з дієслівно-інфінітивними

сполученнями ілюструють тезу про антропоцентричність мови, що виявляється і в організації дієслівної лексики. У складній семантичній структурі лексем, що приєднують інфінітив, провідною є сема активності, пов'язана зі значеннями зусилля, волі, вкладу енергії з боку суб'єкта. Саме наявність цих значень, що включають основні модальні відтінки, і обумовлює властивість вказаних лексем підпорядковувати інфінітив.

Аналізуючи характер взаємозв'язку слів, здатних утворювати дієслівно-інфінітивні сполучення, виходимо з припущення про те, що відношення між компонентами досліджуваних конструкцій базуються на різних за своєю природою явищах. Зв'язок стрижневого компонента дієслівно-інфінітивного сполучення з інфінітивом обумовлений синтаксичними факторами, обмеження ж у списку залежних інфінітивів викликані факторами семантичними.

Посилення "заборон" на сполучуваність із тими чи іншими групами інфінітивів прямо пропорційне зростанню складності смислової структури базового компонента дієслівно-інфінітивного сполучення. При фазових і модальних дієсловах інфінітив переважно не має лексичних обмежень (за винятком того, що з дієсловами, які позначають початок дії, не сполучаються інфінітиви зі значенням статичності, нерухомості, а з модальними більш вживані інфінітиви з семантикою відношення, внутрішнього переживання, зміни ознаки). Синтагматика лексем з більш складною семантичною структурою, наприклад, пробаційних, визначається наявністю в їхньому значенні сем активності, вольової свідомої діяльності суб'єкта, що унеможливило сполучення з інфінітивами, семантика яких орієнтована на небажані для суб'єкта (або незалежні від його волі) дії чи стан. Пор.: начал (продолжает, перестал) лысеть, глхнуть, хорошеть і *пытался (пробовал, старался, норовил, силился) лысеть, глхнуть, хорошеть. Необхідною умовою заповнення семантичної валентності предиката залежним інфінітивом є наявність у семантиці обох компонентів дієслівно-інфінітивного сполучення спільної модальної семи ряду різновидів (за термінологією В. Г. Гака - синтагмеми).

Аналіз семантико-граматичної взаємодії в структурі дієслівно-інфінітивного сполучення потребує звернення до однієї з найважливіших граматичних категорій - категорії виду. Роль цієї категорії у формуванні синтаксичних значень компонентів дієслівно-інфінітивного сполучення досліджується з врахуванням ступеня їх-

ньої зв'язаності, семантичної і смислової злитості.

У складі сполучень з інфінітивом - обставинним прислівним поширивачем - обидва компоненти переважно виражаються формами доконаного виду. Дієслівно-інфінітивні сполучення в цілому позначають модель дії, вираженої інфінітивом, проте стрижневий компонент при цьому зберігає семантику реальної дії: И на ступеньки встретить не вышли с фонарем. В неверном лунном свете Вошла я в тихий дом (Г. Ахматова).

Сполучення, в яких виступають стрижневі дієслова у формі недоконаного виду, а залежний інфінітив має форму доконаного виду, усвідомлюються як еліпсис конструкції зі сполучником щоб і тому специфічно оформляються в усному та писемному мовленні: Подходил он в чем-то белом, Наклонившись от огня, И как будто дело делал: Шел ко мне - убить меня (О. Твардовський).

Компоненти дієслівно-інфінітивних сполучень, що включають інфінітиви зі значенням деліберативних синтаксем, при стрижневих дієсловах недоконаного виду передають одночасні дії: Учись летать! (В. Цибін). При стрижневих дієсловах доконаного виду дія інфінітива передуює дії опорного дієслова: Ты с собой научись бороться, Ты, проникший в мой последний сон (Г. Ахматова).

Відсутність пропозитивної семантики в лексемах, які є базовими для сполучень з максимальним ступенем зв'язаності компонентів, дозволяє розглядати дію, виражену інфінітивом, і дію базового дієслова як одне ціле.

Сполучуваність з інфінітивом певного виду є одним із критеріїв розмежування значень полісемантичної лексеми. Для передачі непропозитивного значення можлива спеціалізація форм доконаного чи недоконаного виду стрижневого компонента дієслівно-інфінітивного сполучення. Наприклад, дієслово давать вживається на позначення запрошення до спільної дії: Схватил дед котел и давай бежать (М. Гоголь). У значенні ж "дозволити (робити що-небудь)" вживається дієслово дать: Дай мне подняться над смертью позорной (В. Пастернак).

У висновках узагальнюються результати дослідження:

1. Характер відношень між компонентами дієслівно-інфінітивних сполучень обумовлює комплексний підхід до їх аналізу й тим самим - пильну увагу до семантичної структури, синтагматики і парадигматики цих конструкцій.

2. Головною умовою, яка забезпечує можливість дієслівно-інфі-

нітивною сполучуваністю, є те, що у складі аналізованої конструкції залежний інфінітив як предикатний знак характеризується стабільною інтенцією набувати за допомогою особового дієслова модальної визначеності. Фрагмент дійсності, який формується інфінітивним предикатним виразом, завжди має відтінок відображення змісту мовно-мисленнєвої діяльності, моделювання ситуації. Саме можливість надання цього відтінку визначає кількість дієслів, які здатні приєднувати інфінітив.

3. У протиставленні функцій інфінітива на одному польові опиняється використання його як складового, неповнозначного компонента аналітичних форм, або складених присудків, на другому - сполучення з яскраво вираженими обставинними функціями. Проміжне положення займає найчисленніша група сполучень з деліберативним значенням. При цьому відношення між компонентами дієслівно-інфінітивних сполучень характеризуються різними ступенями зв'язаності.

Синтаксемні значення залежного придієслівного інфінітива у складі дієслівно-інфінітивних сполучень можуть бути представлені у вигляді польових структур з ядерними та периферійними зонами. Синкретизм окремих конструкцій, який не дозволяє однозначно інтерпретувати їхню граматичну семантику, свідчить про їх функціонування в якості перехідних випадків між різними синтаксемними значеннями.

4. Врахування полісемії як стрижневого, так і залежного компонентів дієслівно-інфінітивної конструкції визначило синтаксемний аналіз на рівні конкретних ЛСВ, що дозволило констатувати наявність у різних значень дієслова різноманітних синтагматичних потенцій. Взаємодія семантичних і синтаксичних факторів виявилась, з одного боку, в десемантизації, з іншого - в частковій автосемантизації компонентів дієслівно-інфінітивного сполучення.

Ступінь граматикизації і, відповідно, втрати базовим дієсловом пропозитивного значення може бути різним. Десемантизовані лексеми в сполученні з інфінітивом спеціалізуються на передачі зв'язаних значень фразеологічного характеру, тобто формують присудок; відносно повнозначні дієслова в структурі аналізованого типу сполучень є автономними і організують обставинну функцію інфінітива.

Одним із проявів десемантизації є процес нейтралізації компонентів дієслівного сполучення: у вільних сполучках його відля-

гає залежний інфінітив, а в зв'язаних - стрижневе дієслово.

5. В семантичній структурі ЛСВ опорного і залежного компонентів дієслівно-інфінітивного сполучення виділяються семи, що визначають синтагматичні характеристики названих одиниць. При цьому вибірковість сполучуваності базового компонента зростає з ускладненням його смислової структури.

Необхідною умовою заповнення семантичної валентності предиката залежним інфінітивом є наявність в семантиці обох компонентів дієслівно-інфінітивного сполучення тієї чи іншої спільної модальної семи.

У ході дослідження підтверджено існування в мові двох протилежних тенденцій. Перша полягає в тому, що дієслівні лексеми втрачають модальну семантику і внаслідок цього позбавляються властивості приєднувати інфінітив; друга тенденція виявляється у збільшенні кількості дієслів, до яких може прилягати інфінітив, у результаті вилучення в їхню семантичну структуру модальної семи спонукання.

6. Дослідження функція видочасових форм компонентів дієслівно-інфінітивного сполучення дозволяє зробити висновок про те, що сполучуваність базової лексеми мотивується не її конкретним змістом, а характером співвіднесеності з дією, яка передається залежним інфінітивом.

7. Виділення синтагматичних моделей у відповідності з типами варіювання дієслівно-інфінітивних сполучень дозволило представити сполучуваність стрижневого дієслова (в межах одного парадигматичного угруповання) у вигляді впорядкованої структури з певним набором елементів. Існування парадигматичних відношень синонімії, співвіднесеності, омонімії кожної з синтагматичних моделей є підтвердженням системності мовних зв'язків на синтаксичному рівні.

8. Аналіз трансформацій дієслівно-інфінітивних сполучень показав, що основний зв'язок між ними має характер опозиції. Синонімічні зв'язки конструкції, що формують синтагматичну модель, нерегулярні і виникають при дотриманні певних умов. Оскільки однією з причин того, що інфінітив не замінюється віддієслівним іменником, є суб'єктна невизначеність останнього, становлення відношень синонімії можливе при контекстуально обумовленому уточненні ситуації, окресленої віддієслівним іменником.

9. Семантико-синтаксичний аспект функціонування дієслівно-

інфінітивного сполучення потребує подальшого поглибленого вивчення парадигматичних зв'язків між синтагматичними моделями. Залишається відкритим питання про домінанту їх синонімічного ряду, про диференціації синтагматичних моделей за ступенем формально-семантичної близькості до домінантної конструкції, про вживаність моделей у різних функціональних стилях, про вплив власне лінгвістичних та екстралінгвістичних факторів на переважне вживання тієї чи іншої синтагматичної моделі і таке інше.

Основні положення дисертації відображено в таких публікаціях:

1. Семантичні основи синтаксемного аналізу інфінітива у придієслівній позиції // Мовознавство. - 1992. - № 5. - С. 56-60.

2. Функционирование инфинитива в составе предикатных конструкций с причастиями на -но, -то в русском и украинском языках // Здійснення ленінської національної політики на Донбасі: Тези доповідей і повідомлень Республіканської наукової конференції 21 - 24 лютого 1990 р. - Донецьк, 1990. - С. 163-164.

3. О. О. Потебня і проблеми вивчення дієслівно-інфінітивних словосполучень у східнослов'янських мовах // А. А. Потебня - исследователь славянских взаимосвязей: Тезисы Всесоюзной научной конференции: В 2-ч. - Харьков, 1991. - Ч. 1. - С. 210-211.

4. О приемах определения синтаксемного значения инфинитива в приглагольной позиции // Тези доповідей XXXII звітної наукової конференції кафедр Кам'янець-Подільського держпедінституту за 1989-1990 рр. - Кам'янець-Подільський, 1991. - С. 135.

5. Взаимодействие лексической и грамматической семантики в конструкциях с предикатными актантами (на примере глагольно-инфинитивных сочетаний) // Проблеми зіставної семантики: Матеріали республіканської наукової конференції. - Київ-Черкаси, 1992. - С. 44-45.

иср

Підписано до друку 02.03.93. Формат 60x84 I/16. Офсетний друк.
Ум. друк. арк. 0,93. Тираж 100 прим. Зам. 573в.

ВІСНІК корпорації УкрНТІ, 252171 Київ 171, вул. Горького, 180.

Ав 26.854